

Egyesülettípusok alakulása Orosházán 1867–1918

BEZDÁN SÁNDOR

A város (a vizsgált időben község, majd nagyközség) gazdag helytörténeti irodalma az egyesületi társadalomszerveződésnek már sok fontos kérdését tisztázta. Előljáróban csak a legátfogóbbakat említve: SZABÓ Ferenc az ún. közművelődési egyesületek, ill. agrárszocialista körök, szakmai egyletek társadalmi-politikai helyzetéről és szerepéről, ELEK László ugyanezen körök kulturális életéről írt maradandó érvényességgel, BECK Zoltán pedig a külterületi egyesületek forrását tárta fel – nemcsak néprajzi módszertani igénnyel.¹ A későbbi hivatkozott írások is értékes adalékul szolgáltak a jelen áttekintő összefoglaláshoz, melynek egy-egy kiegészítése vagy pontosítása mit sem von le az említett tanulmányok értékéből. Eddig nem történt kísérlet a település valamennyi egyesületének számba vételére. Ez visszamenőleg talán lehetetlen feladat is, de már a teljesség megkísérlése is az eddigiektől eltérő jellemzése lehet a korabeli Orosháza társadalmi, politikai és kulturális életének. Ugyanakkor egy településtípus – esetünkben egy alföldi tanyás nagyközség – társadalmi szerveződésének elemzése adalékokat szolgáltathat a hazai egyesülettörténeti kutatáshoz. Az ilyen szórványosnak is alig nevezhető vizsgálatok tehát hasznosak és nem mellőzhetők, annak ellenére sem, hogy a fellendülő egyesülettörténeti kutatás egyes eredményei megtalálhatók a megyei, városi kataszterekben, némely egyesülettípus (pl. olvasókörök, kultu-

1. Szabó Ferenc: A kiegyezéstől az első világháborúig (1867–1914) Nagy Gyula szerk.: Orosháza története Orosháza, 1965. 404–566. Elek László: A szellemi kultúra fejlődése (1744–1944) = u.o. 761–936. Beck Zoltán: Köri élet Orosháza külterületén = Tóth József szerk.: Az orosházi tanyavilág átalakulása. Orosháza, 1985. 239–313.

rális és gazdasági egyletek) a korszerű helyi vagy regionális munkákban, illetve megfelelő teret nyertek egyes körök történetének feltárásában.²

Az egyesületek helyét és szerepét – országosan és helyileg is – távlatban az interdiszciplináris kutatás határozhatja meg. A társadalomtörténet mellett a politika- és művelődéstörténet, szociológia, néprajz stb. speciális és összehasonlító módszereinek alkalmazása lendítheti át az egyesületkutatást a „tényfeltárást” követő ponton. Első lépésként azonban a jelen dolgozat – a szakirodalom áttekintésével és a legfontosabb források felhasználásával – Orosháza egyesületeit veszi számba, különös tekintettel az alakulásra és tipizálásra.

Az orosházi egyesületek központi forrásait az Országos Levéltár Belügyminiszeri Levéltárában teljes egészében áttekintettük. Ott azonban egy tüzészet miatt megsemmisültek a századforduló iratai; a korábbi évtizedek kérvényei, alapszabályai, tagnévsorai, hivatalos véleményezései stb. pedig a selejtezések miatt hiányosak. A legtöbb elsődleges forrás a Békés Megyei Levéltárban (Gyula) maradt fenn; az évi jelentések minden pontatlansága ellenére az alispáni iratok őriztek meg legtöbb adatot. Az egyes körök saját irattára részben a világháborúk áldozata lett, részben az 1949/50. évi betiltó dekrétumok után kallódott el, föllelésükre csak halvány remény maradt.

Korszakunk két meghatározó egyesületének története forrásértékű jubileumi kiadványokban olvasható. A Polgári Olvasókör félszázadát KÁLMÁN Rezső evangélikus lelkész foglalta össze 1917-ben, ZATYKÓ András evangélikus tanító

2. Néhány példa a szakirodalomból. *Kuntár Lajos*: Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében = *Takács Miklós* szerk.: Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve '69–70. Szombathely, (1970) 248 (21–73) *Bősze Sándor*: A Somogy megyei egyesületek története a dualizmus idején = *Kanyar József* szerk.: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1985. 410–432 *Márfai Attila*: Baranya megye egyesületei (1867–1914) = *Baranyai Levéltári Füzetek* 60. Pécs 1986. 193–214. *Bezsdán Sándor*: Hódmezővásárhelyi paraszti olvasókörök és agrárszocialista földmunkás egyletek a dualizmus korában. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged, 1971. Kézirat a JATE Bölcsészettudományi Karán. Témavezető: *Dr. Gaál Endre* 135, *Hajdú Géza*: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged, 1977. 286, *Bezsdán Sándor*: Az alföldi mezővárosi olvasókörök századforduló körüli tevékenységéről = *Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged, 1976. 3–13, *Bősze Sándor*: Egyesület típusok a dualizmus kori Somogyban = *Kanyar József* szerk.: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1987. 247–290, Az egyes településekre: *Gaál Endre* szerk. Szeged története 3/1. Szeged, 1991. 583–631, Hódmezővásárhely története II/1. Főszerkesztő: *Szabó Ferenc*. Hódmezővásárhely, 1993. 277–376, *Matuss Lászlóné*: Egyleti élet Dunapentlén 1870–1940 = *Honismeret*, 1985. 1. 20. *Bojtár László*: Egyleti élet Mohácson a XIX. században = *Honismeret*, 1987. 5. 32–35, *Bagi Gábor*: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye egyletei és társulati = *Múzeumi levelek*. (Szolnok) 1985. 87–93, *Kemény János–Pintér Ilona*: A közművelődés Kecskeméten a dualizmus korában = *Iványosi Szabó Tibor* szerk.: Bács-Kiskun Megye Múltjából IX. Kecskemét 1987. 423. (5–85.)

pedig a Függetlenségi és 48-as Olvasókör hat évtizedét írta meg.³ Ez annál szerencsésebb körülmény, mert mindkét könyvecske kitekint a nagyközség egész társadalmára, annak különböző szerveződéseire.

Az egyesületi kutatásnak ugyancsak fontos forrása a sajtó. A helyi lapokban mind a kormánypárti szellem, mind az ellenzék álláspontja tükröződik az ünnepi események és hétköznapi megítélésében. Az egyesületi könyvtárakról a MAGYAR MINERVA kötetében tájékozódhatunk, ill. a szórványhírek mellett néhány nyomtatott katalógus lehetővé teszi az egyes könyvtári állományok elemzését. Legnagyobb hiány a kölcsönzés és helyben olvasás forgalmi adataiban mutatkozik.

A polgári szabadságjogok érvényesülését – benne az egyesületek alakulásának és működésének általános feltételeit – a mindenkori jogrend szabályozta. A reformkorban a magyar megyék egy része autonómiájuk sérelmét látta az egyesületek kormány-nyilvántartásában, ezért mellőzte e felterjesztéseket. A polgári forradalomban megélenkült egyesületi élet a szabadságharc leverése után megtorpant, mivel az egyesületek többségét bezárták. A túlélő és újból alakuló egyesületek jogviszonyát a Habsburg Birodalomban 1852. november 26-án szabályozták.

A dualizmus korában Magyarországon az egyesülési jogot nem foglalták törvénybe. Így a végrehajtó hatalom szabadabban érvényesíthette minden szinten a hatósági felügyeletet. A Belügyminisztérium és a szakminisztériumok körrendeletben intézkedtek az alapszabályok központi láttamozásáról, az ún. együleti könyvek vezetéséről, a féléves statisztikai jelentésekről és a törvényhatósági ellenőrzésről.⁴

Az egyesületek fogalma – törvényes meghatározás hiányában – nemcsak koronként változott, hanem az is, hogy mit értettek alatta. Legegyszerűbben szabad és egyenlő személyek határozott célú önkéntes társulásának tekinthetjük az egyesületeket. Újabbban egyre részletesebb és pontosabb fogalmi rendszer elem-

3. Kálmán Rezső: Az Orosházi Polgári Olvasókör története 1867–1917. Orosháza, 1917. Demartsik ny. 52. Zatykó András: Az Orosházi Függetlenségi és 48-as Politikai Párt Olvasókör 60 éves története (1868–1928) Orosháza, 1928. Demartsik ny. 28.

4. Reichs-Gesetzblatt 74. (1852); Belügyminiszteri körrendelet 1873–1394., 1874–773, 1875–1508, 1898–1136. Földművelés, ipar és kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium 1875–388. A fenti rendeletekre és további szakirodalmi tájékozódásra: Vita Emil: Egyesületi jog. Útmutatás az egyesületi ügyekben való eljárásra, gyakorlati példákkal. Bp. 1906., Páskándy János: Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve. Bp. é.n. 387, VIII. Csizmadia Andor: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1967. Tankönyvkiadó. Óriné Fodor Mária: Vizsgálódás az egyesületi igazgatás kialakulása és az 1868-as egyesületi jogról szóló törvénytervezet létrejöttében közzétehető tényezők körében = Csizmadia Andor szerk. Jogtörténeti Tanulmányok 5. Bp. 1983. Tankönyvkiadó

zések és tipizálások készülnek. Bősze Sándor példás módszertani tanulmányában a következő definíciót adja: „Az egyesület természetes és jogi személyek által hatóságilag engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, tudományos, szakmai és egyéb közös célok megvalósítása érdekében létrehozott – önkormányzattal, meghatározott szervezeti felépítéssel és önálló gazdálkodás jogával rendelkező társaság, melynek tagjai megszabott tagdíjat fizetnek.”⁵

A modern tudományos igényű fogalmi definíció szükséges ugyan, a történeti hűség azonban megköveteli a vizsgált kor értelmezésének figyelembe vételét. Esetünkben igen sok gondot okoz a céhek tömeges megszűntetése után alakult iparszervezetek, ill. első hitelintézetek egyesületi jellege. Az ipartársulatok (1872: VIII. t.c.) majd ipartestületek (1884) nem egyesületek, hanem testületi önkormányzati és érdekvédelmi szervezetek, amelyek gyökeresen különböztek a területi önkormányzati szervektől. A részvénytársaságok (pl. hitelintézetek) szintén nem tartoztak az egyesületi kategóriába, bár a korabeli statisztikák az ipartársulatokhoz hasonlóan oda sorolták őket néhány kritérium alapján (pl. alapszabály, tagság).⁶

Ugyancsak előzetes megjegyzés, hogy az egyesületek többnyire összetett szerepe a legpontosabb meghatározások esetében is megnehezíti a kategorizálást. E téren több lehetőség mutatkozik az ellentmondás feloldására: külön összefoglalóan kiemelni az összetett funkciójú egyesületeket, függetlenül attól, hogy a címben vagy alapszabályban deklarálták-e azt. Az ilyen típusú körök nagy aránya kedvezőbbé teszi a fennmaradó megoldásokat: vagy súlyozottan figyelembe venni a „főszerepet”, vagy „kettős könyveléssel” minden számottevő szerepkörnél be kell sorolni az adott egyesületet. Mindhárom megközelítés más szempontból segíti az egyesületi kultúra megismerését.

Az egyesületek alakulása és működése hazánkban csakúgy, mint Európában, megfelel a polgári átalakulás és nemzeti (nemzetiségi) mozgalmak összefüggésé-

5. Bősze Sándor, 1985. i.m. 401–432. Az egyletek további ismérveit így összegzi: „Az egyesület kifejezetten gazdasági – termelői tevékenységet nem folytat, valamint – általában – elsősorban nem politikai célokat kíván megoldani. Hatósági jogkört nem gyakorol. Az alapszabályokban lefektetett célokhoz viszonyított közös érdekeket az egyesületen kívülállókkal szemben, mint érdekvédelmi szerv is képviseli. Adott helyzetben közvetítő szerepet tölt be a kormányzat vagy a politikai pártok és a helyi törekvések között. Az egyesületi tagok jogai, a fizetett tagdíj mértékétől függően nem egyformák. Az egyesület az alapszabályokban meghatározott közigazgatási területen működhet, de – néhány kivételt nem számítva – fiókegyesületet hozhat létre.” Vö. *Óriné Fodor Mária*: Adalékok a burzsoákorai egyesületi igazgatási jog előtörténetéhez, az egyesületi fogalom kialakulásához = *Jogtörténeti Tanulmányok* 4. Pécs 1980. Tankönyvkiadó.

6. *Vargha Gyula* szerk.: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban = Hivatalos Statisztikai Közlemények. Országos Magyar Statisztikai Hivatal Bp. 1980. XLII. 571.

nek, szintjének és jellegének. A nyugat-európai modellben a középkori gazdasági érdekvédelmi és egyházi társadalmi szervezetek helyett és mellett kialakult a polgári nyilvánosság fórumaként a sajtó és egyesületi kultúra.⁷

Magyarországon a XVIII–XIX. század fordulóján – a szabadkőműves páholyok betiltása miatt (1795) – jobbra titkos olvasókörök szorgalmazták a társadalmi reformokat. A társadalmi önszerveződés fordulata nagyrészt – Széchenyi és Kossuth eszmerendszerének terjedése és szervező tevékenysége révén – a reformkorban következett be: 1848-ig kb. kétszáz kaszinó és olvasókör keletkezett. A szabadságharc leverése után az önkényuralom az egyesületeknek sem kegyelmezett, bár a papi vezetésű egyleteket megtűrte, sőt elősegítette ilyenek alakulását.⁸ Az alkotmányos mozgalmak megújulásával feltámadtak a régi körök, ill. újakat is alapítottak az 1850-es évek végétől. A kiegyezés elfogadására való felkészítés már kilépett a társasélet szűk köréből a sajtó és az egyesületek által megvalósult nyilvánosságba.

Orosháza régi egyesületei a dualizmus kori egyesületi kultúra közvetlen előzményei, mivel ezek a kiegyezés után is többnyire folyamatosan működtek. A reformkorban két egyesület keletkezett: a Casino és az izrealita Chevra Kadisha (Szentegylet). A Chevra Kadisha temetkezési társaság 1835-től elsőként fogta össze a később hitközséggé szerveződő helyi zsidóságot.⁹

A Casino alapítási évéről (1835, 1837, 1838, 1839) ellentmondóak a források és az irodalom.¹⁰ Az eredeti iratok hiánya miatt többnyire egymásra hivatkoznak az adatközlők. A legkorábbi alakulási dátum mellett is az egyesület saját múlt századi részletes statisztikai jelentései szólnak, pl. a György Aladár-féle könyvtári felmérés. További gondot jelent az alakulással kapcsolatban, hogy maga a Casino csak a folyamatosságot tekintve több esetben 1857-től számította működését.

A reformkori Casino tagjai (1843-ban 43 fő) nemcsak a polgári-paraszti rétegtől zárkóztak el, hanem három uradalmi gazdatiszt megakadályozta egy helyi zsidó haszonbérő felvételét is.¹¹

7. Vö. *Habermas, Jürgen*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. Gondolat. 410.

8. *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. Akadémiai I. 290. Vö. *Gaál Endre*: Adatok Szeged 1859–1860. évi történetéhez = *Acta Historica*. Tomus XXX. 36.

9. *Veres József*: Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján. Orosháza, 1886. 142.

10. 1835: *György Aladár*: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp. 1886. *Aethnaeum*. Fülöp Géza: i. m. 97. p. 1839: *Koczányi Béla*: Magyarországi társas- és közművelődési körök... Kassa, 647. 1838: Békés Megyei Levéltár Békés m. alisp. ált. 12 806/1900. Alispáni iratok és *Vargha Gyula* i. m. 46. 1839: *Veres József* i. m. 137.

11. *Veres József*. i. m. 137. – Vö. *Jovanovics Pál* tudósítása a Pesti Hírlap 1841. évf. 69. sz. 583. Helyhiány miatt nem térünk ki az egyesület társadalmi bázisára és működésének nyomaira.

Az 1849-ben megszüntetett Casinóról 1851-ben kapunk ismét hírt: Bonyhádi (Perczel) Gyula Békés megye főnöke jelentést tett a reformkori egyesületekről. 1856 végén az egyházi vezetők – Neumann József plébános és Torkos Károly evangélikus esperes – elérték a Helytartótanácsnál az engedélyt az egyesület föltámasztásához. A nemzeti mozgalom kulturális szakaszához a Nemzeti Színházra és az Akadémiára nyújtott adományokkal kapcsolódtak. 1859-ben 18 hírlapot járattak, melynek fele politikai jellegű. Könyvtára ekkor 395 kötet, ami a korábbi évtizedekben gyűjtött állomány elkallódására utal.¹²

A neoabszolutizmus idején újjáalakult Casino mellett létrejött a Polgári Casino, mely címében is deklarálta a község iparos és kereskedő rétegének, valamint gazdag parasztságának polgári, egyenjogúsági törekvését. A két kör 1861-ben egyesült. Az 1862-ben kiadott első hazai egyesületi statisztika Orosházáról csak ezt említi – „Társalgó Egyesület” címen. A 120 tag elnöke Neumann József volt.¹³ Egy Társalgó Egyesület azonban – a Casinótól függetlenül – önállóan is létezett 1876-tól az 1890. évi feloszlásig.

A Dalegyelet (1865) és a Protestáns Legényegylet (1864), valamint az Iparos Ifjak Önképző Egylete (1866) korai működését alig ismerjük. Meglehet, hogy a Legényegylet ezen evangélikus községben is a század közepétől az iparos ifjúság körében egyre népszerűbb Kolping-körök (katolikus legényegyletek) mintájára alakult. A kiegyezéskor tehát Orosházán három művelődési jellegű egyesület (Casino, Dalegyelet, Iparos Ifjak Önképző Egylete) és két egyházi kötődésű egyesület (Chevra Kadisha és Protestáns Legényegylet) létezett.

A dualizmus idejének egyesületi kultúrájáról hiányos képet kapnánk csak a korabeli statisztikára hagyatkozva. (L. I. sz. táblázat!) Az egyes felmérésekben említett egyesületeket a megadott – többször egymástól eltérő – alakulási évükkel, ennek hiányában kérdőjellel jelezzük.¹⁴

Az egykorú egyesületi fogalom tág értelmezésére utalva teljes táblázatokat idézünk, benne az ipartársulatokkal. A korszak valamennyi szervezett társaságát figyelembe véve így is csak a kisebb hányadról tájékoztatnak a publikált egyesületi statisztikák. Ez is indokolja a társadalmi önszerveződés egyéb forrásainak minél

12. Veres József i. m. 138. E korból példáértéke miatt megemlíti még, de zártkörű jellege és bizonytalan helyi kötődése miatt nem vettük fel kimutatásunkba a gróf Batthány László által szervezett vadásztársaságot (BML IV. s. 69461853). Vö. Podmaniczky Frigyes: Az alföldi vadászok tanyája c. regényével (1854).

13. Hunfalvy János szerk. Magyarország különböző egyletei = Statisztikai Közlemények IV. köt. 1. füzet. MTA Statisztikai Bizottság Pest, 1862. 246–269. p. (249.) – Vö. Kimutatás a Békés megyében 1862-ben létező egyletekről. OL D-191. HTT. eln. 1862. IV. A; 8647.

14. A három publikált egyesületi kimutatást (Hunfalvy, Vargha és Koczányi) vetettük össze Veres József idézett helytörténeti és Pápay István által 1866-ban készített összeállítással. (O.L. 1866–5596. III. 4.)

teljesebb számba vételét, amit a II. sz. táblázat rögzít, figyelembe véve alakulásuk idejét.

E felsorolás után is egyetértően idézhetjük az egykori statisztikust: „A nyers kimutatásban az egyleti élet ha nem is tükröződik vissza a maga mozgalmasságában, de látjuk legalább az arányokat és a mérveket, melyekben a társadalom öntevékenysége az állam által meg nem oldott, vagy meg sem is oldható köz- és közérdekű célok megvalósításán munkál.”¹⁵

Az 1918-ig alakult orosházi egyesületek magas száma (87), mely a vonzáskörzetet figyelembe véve több mint száz (101), városias társadalmi szerveződésre utal. Megerősíti ezt a minősítést a hivatkozott megyei kataszterekkel való összehasonlítás, még akkor is, ha azok még nem teljesek, ill. az orosházi körök körét tovább szűkítjük az esetleges átfedések (címváltozatok), átalakulások miatt. Mivel az egyesületek alakulását meghatározó helyi társadalmi tagozódás és művelődési helyzet elemzését már elvégezte SZABÓ Ferenc és ELEK László, csupán az egyesülettípusokhoz kapcsolódóan térünk ki egy-egy szerkezeti elemre és fejlődési mozzanatra.

I. Egyesületek az egykorú statisztikában

Sorszám	Egyesület neve	Hunfálvy 1862	Pápay 1866	Vargha 1878	Veres 1885	Koczányi 1899
1.	(Polgári) Casino	1857	1857	1838	1839	1837
2.	Egyesült Ipartestület			1874		
3.	Izraelita Nőegylet			1873	1873	
4.	Kereskedelmi Csarnok			1870	1874	?
5.	Kovács és Kerékgyártó Társulat			1874		
6.	Magyar Lábbelikészítő Ipartársulat			1874		
7.	Polgári Olvasókör			1867	1867	1867
8.	Olvasó Népkör			1870	?	1870
9.	Önkéntes Tűzoltó Egylet			1874	1874	
10.	Társalgó Egylet			1877	1877	
11.	Temetkezési Egylet (40 Ft)			1868	1868	
12.	Temetkezési Egylet (100 Ft)				1882	
13.	Temetkezési Egylet (50 Ft)			1884		
14.	Temetkezési Egylet (150 Ft)				1884	
15.	Temetkezési Egylet (150 Ft)				1884	

15. Vargha Gyula i.m. VII. p. – Itt köszönjük meg Gaál Endre értékes tanácsait és Elek László pontos kiegészítéseit, melyben további társadalmi szervezódésekre hívta fel figyelmünket. E társulások azonosítása újabb kutatási feladat: Tulipánkert – 1906, Atlétikai Club – 1912, Kúttársaság, Árpád-asztaltársaság Műkedvelők Köre – 1912. mai ismereteink szerint ezek tisztavirág életű egyesületek voltak, alapvetően nem módosítják elemzéseink arányát.

Sor- szám	Egyesület neve	Hunfalvy 1862	Pápay 1866	Vargha 1878	Veres 1885	Koczányi 1899
16.	Dalegylet				1865	
17.	Tanító Egylet (fiók)				1877	1876
18.	Betegsegélyző Egylet (izraelita)				1879	
19.	Kereskedő Ifjak Egylete				1882	?
20.	Iparos Ifjúság Önképző és Segélyező Egylete				1877	1866
21.	Ipartestület				1885	?
22.	Ács- és Kőműves Ifjak Egylete					?
23.	Katholikus Kör					?
24.	Korcsolyázó Egylet				1880	

II. Egyesületek alakulási időrendben

Sorszám	Cím (változat)	Alakulás (első adat)
1	Casino (Polgári Casino) (Társalgó Egylet)	1835 (?) (1862)
2	Chevra Kadisha [izraelita] (Szentegylet)	1835
3	Polgári Casino (1869–1880)	1856–1861
4	Protestáns Legényegylet	1864
5	Dalegylet	1865
6	Iparos Ifjak Önképzős Egylete (Iparos Ifjúság Önképző és Segélyező Egylete) (Iparos Ifjak Önképző és Betegsegélyező Egylete)	1866 (1879) (1881)
7	Polgári Olvasókör	1867
8	Olvasó Népkör (Függetlenségi Olvasó Népkör) (Függetlenségi 48-as Politikai Párt Olvasókör)	1868 (1882) (1894)
9	Temetkezési Egylet (40 Ft) (Halotti Társulat)	1868
10	Kölcsönös Segélyező Egylet	1869
11	Kereskedelmi Csarnok (Polgári Csarnok) (Gabona Csarnok)	1870 (1873)
12	Önsegélyző Egylet	1871
13	Tanító Egylet (Békés Vármegyei Általános Tanító Egylet, fiók)	1872 (1876)
14	Izraelita Nőegylet	1873
15	Önkéntes Tűzoltó Egylet	1874
16	Káromkodás Elleni Egylet	1874
17	Társalgó Egylet	1876
18	Betegsegélyző Egylet [izraelita]	1879
19	Iparos Ifjúsági Egylet	1880

Sorszám	Cím (változat)	Alakulás (első adat)
20	Iparos Ifjúsági Dalárda	1880
21	Korcsolyázó Egylet	1880
22	Kereskedelmi Kör (Kereskedők és Kereskő Ifjak Egylete)	1882 (1914)
23	Kereskedő Ifjak Egylete	1882
24	Temetkezési Egylet (50 Ft)	1882
25	Temetkezési Egylet (100 Ft) (Temetkezési Egylet, 200 Ft)	1882 (1882)
26	Temetkezési Egylet (50 Ft, Pálfi-féle)	1884
27	Keresztény Temetkezési Egylet (250 Ft)	1884
28	Földműves Ifjúsági Egylet	1885 ?
29	Talmud Tóra [izraelita] (Szegény Tanulók Segélyegylete)	1885 ?
30	Fogyasztó Egyesület	1886
31	Lankadók Gyámolítója Egylet [izraelita] (Szaumech Nauflin)	1888
32	Munkáskör (Földmunkás Egylet)	1890
33	VII. Temetkezési Egylet (60 Ft)	1890
34	Kiházasítási Egylet	1890 ?
35	II. Kiházasítási Egylet	1891
36	Vereskereszt Egylet	1891 ?
37	Általános Temetkezési és Segélyegylet	1892
38	Ács- és Kőművesegédek Önképző Egylete (Ács- és Kőműves Ifjak Egylete)	1892
39	Általános Betegsegélyező Egylet	1894
40	Iparoskör (Iparegylet)	1895 (1886)
41	Földművelő Politikai Kör	1897
42	Katholikus Kör	1897
43	Iparoskörü Dalárda	1898
44	Ácsok és Kőművesek Szakegylete	1898 ?
45	Torna Egylet	1898
46	(Községi) Népkönyvtár Egylet	1898
47	Országos Nemzeti Szövetség (fiók)	1899
48	Földművelő Egylet	1899
49	Földműves Kisgazdák Egyesülete	1901 ?
50	Színpartoló Egyesület (Színművészet! partoló Egyesület) (Casino Színügyi Bizottsága)	1901 1901 (1883)
51	Állami Polgári Iskolai „Eötvös” Önképzőkör	1901
52	Függetlenségi 48-as Párti Dalegylet	1902
53	Gyopárhalom-Szentetornya Katholikus Kör	1902
54	(Általános) Közművelődési Népkör	1902
55	Gépész- és Cséplőgépiparosok Szakegylete	1903
56	Szabadság Egylet	1903
57	Magyarországi Szabómunkások és Munkásnők Szakegyesülete (fiók)	1903

Sorszám	Cím (változat)	Alakulás (első adat)
58	Ifjúsági Önképzőkör (Büchler Márton Ifjúsági Önképzőkör)	? 1903
59	Független Szociáldemokrata Kör	1904
60	Magyarországi Cipész- és Csizmadiamunkások Országos Szakegylete (helyi csoport)	1904
61	Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége (fiók)	1904
62	Bónumi Polgári Olvasókör	1904
63	Magyarországi Molnárok és Malommunkások Szakegyesülete (fiók)	1905
64	Malommunkások Szakegylete	1905
65	Földművelők és Kertgazdák Szövetsége (Kisbirtokosok Szövetsége)	1906 (1907)
66	Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége (fiók)	1906
67	Magyarországi Ácsmunkások Országos Szakegylete (fiók)	1906
68	Magyarországi Famunkások Országos Szakegylete (helyi csoport)	1906 ?
69	Magyar Építőiparosok Országos Szövetsége (fiók)	1907
70	Vasúti Munkások Országos Szövetsége (fiók)	1907
71	Gyopárhalom Szociáldemokrata Párt Olvasóköre	1907
72	Magyarországi Rokkant- és Nyugdíjegylet (fiók)	1908
73	Kiscsáki Polgári Olvasókör	1909
74	Pesti úti Vándorkönyvtár Egylet (fiók)	1910
75	Gyulai úti Vándorkönyvtár Egylet	1910
76	Szőlőközi Vándorkönyvtár Egylet (fiók)	1910
77	HosszúSORI Vándorkönyvtár Egylet (fiók)	1910
78	Gyopárhalom Olvasókör Gyopárhalom Vándorkönyvtár Egylet, (fiók)	1910 (1911)
79	Külterületi Iskolai Vándorkönyvtári Egylet (fiók)	1911
80	Testgyakorlók Köre	1912
81	Méhészegylet	1913
82	Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége (helyi csoport)	1913
83	Munkás Testedző Kör	1913
84	Filmharmonikusok Társasága	1914
85	Szociáldemokrata Kör	1914
86	Munkásotthon	1917
87	Ágostai Hitvallású Evangélikus Nőegylet	1917

III. Külterületi vonzáskörzet egyesületei Később közigazgatásilag is csatolt határrészek

1	Szabadszentetornya	Olvasókör	1885 ?
2		Új Olvasókör (48-as Kör)	1885
3		Munkás Ifjúsági Egylet (Földművelő Egylet)	1890 (1900)
4	Pusztaszentetornya	Olvasókör	1899 ?

5	Szentetornya	Olvasókör	1885
6		Földmunkás Egylet (Ifjúsági Egylet)	1891
7		48-as Függetlenségi Kör	1892
8	Hódmezővásárhely	Barackosi Olvasókör	1884
9		Pecercési Olvasóegylet	1892
10		Kardoskúti Olvasókör	1896
11		Fecskésparti Olvasókör	1901
12		Sóstóparti Olvasókör	1903
13		Sóstóparti Katolikus Kör	1903
14		Tatársánci Olvasókör	1907

IV. Egyesülettípusok száma és aránya

Sor- szám	Egyesülettípus	Orosháza		Orosháza és vonzaskörzete	
		szám	%	szám	%
1.	Gazdasági	4	4,59	4	3,96
2.	Szakmai	15	17,24	15	14,85
3.	Politikai	4	4,59	5	4,95
4.	Munkás	16	18,39	18	18,18
5.	Kulturális	19	21,83	29	28,71
6.	Társasági	5	5,74	6	5,94
7.	Segélyező	18	20,68	18	18,18
8.	Közhasznú	1	1,14	1	0,99
9.	Sport	4	4,59	4	3,96
10.	Egyéb	1	1,14	1	0,99
	Összesen:	87		101	

A szakirodalom a dualizmus periódushatárának tekinti az 1890. évet, mely az orosházi egyletek fejlődésében is fordulópont. Addig 34 kör alakult, melyek többsége kisebb módosulásokkal kerete maradt a következő nemzedék önszerveződésének is. 1891–1918 között 53 egyesület keletkezett; új jelenségként számos munkáskör, külterületi olvasókör és néhány sportegylet. A századforduló évtizedeinek gyorsuló egyesületalkotási folyamatát megtörte az első világháború. A nagyarányú bevonulások miatt a meglévő egyesületek zöme nem tudott működni, a háborús viszonyok újabb egyletek alakításának sem kedveztek.

A hivatkozott források alapján összeállított egyesületi kateszter lehetővé, a társadalmi tagolódás és átszerveződés jobb megértése pedig szükségessé teszi az egyesületek csoportosított vizsgálatát. (Lásd a IV. sz. táblázatot!)

A múlt századi egyleti statisztikák kategóriái ma már alig használhatók a tudományos rendszerezésre. Az 1852. évi egyleti pátens jobbára gazdasági társulásokkat tagolt, az 1866. évi kancelláriai felmérés pedig a mulatsági, egészségügyi,

hitel- és jótékonyági körökről gyűjtött adatokat.¹⁶ Az 1875. évi belügyminiszteri körrendelet szintén tág határokkal öt egyesületi kategóriát állított fel: politikai, humanisztikus, nyereszkesedési, közművelődési és gazdasági. Ebben az esetben a tipizálás gyakorlati felügyeleti szemponttal is társult, amennyiben – főleg az ellenzéki egyesületek esetében – tilalmas volt a többes célú tömörülés (pl. közművelődés és politika kapcsolása).¹⁷

A Statisztikai Hivatal 1878. évi összesítése 16 csoportra osztotta az ország egyesületeinek ezreit, benne egy tucatnyit Orosházáról.¹⁸ Az egykorú kategóriák és a helyi egyesületek változatos szerepkörének ismeretében csoportosíthatjuk a 87 (ill. 101) kört. A tágabb összehasonlítás szándéka és lehetősége miatt azonban most eltekintünk egy önálló tipológiától, és kiindulásul elfogadjuk a már idézett Somogy megyei feldolgozást. Együttal osztjuk BősZE kategorizálási aggályait az átfedések, a kinyilvánított célok és különösen az összetett tevékenységek miatt. A tíz csoport a következőket foglalja magában (zárójelben a közel 700 Somogy megyei egyesület aránya): gazdasági (pl. mezőgazdasági – 0,44%), szakmai és szakképző körök (pl. gazdakör és más szakmai alapon szervezett társaság – 16,20%), politikai (1,46%), kulturális (pl. olvasó- és dalkör – 33,43%), társadalmi-társasági (pl. kaszinó, társaskör – 14,74%), közhasznú (pl. tűzoltó – 14,74%), sportkörök (3,50%), segélyező egyesületek (pl. önszegélyező és temetkezési egyesület – 8,47%), munkásegylet (pl. önképző-, segélyező és szakegylet – 4,09%), és egyéb egyesületek (3,07%).¹⁹

A fenti kategóriák elsősorban az egyesület meghatározó funkcióján alapulnak. Problematikus ugyan a munkásegyleteket önállóan itt is kiemelni, mivel ezek

16. O.L. Ht. 1866–5596 III. 4. (773) *Pápay István*. A mulatsági körökhöz sorolta a casinót, olvasókört, dalegyletet stb., az egészség fenntartását a torna-, fürdő- és hajós egyletek szolgálták mint a tulajdonképpeni korai sportkörök; a hiteltársulatok rendszerint népbank, kölcsönös segélyegylet címen alakultak; a jótékonyság a betegápoló-, a kiházásítási és legényegylet fő szerepköre.

17. Belügyminiszteri körrendelet 1875–1508. sz.

18. Az egyesületi fogalom tág értelmezését is figyelembe véve *Vargha Gyula* (i.m. XII.) a következő 16 fő csoportra osztotta az akkor működő 3995 egyesületet: 1. önszegélyező: 535, 2. jótékony: 225, 3. nevelő és oktató: 131, 4. társas: 964, 5. gyakorló: 312, 6. ipartársulatok: 1275, 7. termelőszövetkezetek: 3, 8. fogyasztási: 12, 9. gazdasági: 82, 10. kereskedelmi: 42, 11. vízszabályozó: 19, 12. tűzoltó: 246, 13. tudományos és irodalmi: 59, 14. művészeti: 4, 15. vallásos: 43, 16. vegyes: 43. Eltekintve a már említett ipartársulati problémától (itt az egyesületek közel harmadát, 32%-át jelentették), a leggyakoribbak a társaskörök (964–24%) és az önszegélyező egyletek (535–13%) voltak. Mindez Orosházán az önszegélyező egyesületek magas számában és a társaskörök tartósságában realizálódott.

19. *Bősze Sándor*, 1887. i.m. 247. Vö. *Balla Ferenc – Wirth István*: Egyletek, egyesületek a Jászságban (1867–1919). Jászapáti, 1991. 68. A szerzők egy sajátosan privilegizált réteg szervezett társadalmi tagolódását vizsgálva a következő egyesülettípusokat állították fel: 1. gazdasági, 2. segélyező, 3. szak(mai), 4. közművelődési, felekezeti, 6. tűzoltó- és sportkörök.

sokszor érdekvédelmi, politikai, önképző, segély, sport stb. célra alakultak, tehát szinte valamennyi kiemelt funkcióban megjelentek. A többi egyesületben azonban főleg a polgárság, parasztpolgárság, illetve ezek ifjúsága tömörült, tehát a munkásegyletek az új társadalmi réteg emelkedési törekvését is kifejezték.

Lehetséges másféle tipizálás is, amely a tagság és tisztikar társadalmi helyzetén alapul. Így beszélhetünk a helyi elit, polgárság és parasztság elkülönült vagy együttes szerveződéséről.

Ugyancsak a társadalmi rétegszerveződés példái a nőegyletek és ifjúsági körök. A nőegyletek (izraelita és evangélikus) a jótékonyosság, a közművelődés, nevelés és felekezeti élet terén fejtettek ki tevékenységet. Mivel a többi egyesület tagjai rendszerint csak férfiak lehettek, e körök a hangsúlyos karitatív jelleg mellett a nők egyesülési egyenjogúságának szervezeti meghirdetését is jelentették. Az ifjúság kilenc önszerveződése szinte minden gazdasági szférában megjelent (az általános társadalmi-szakmai célok mellett művelődési és felekezeti jelleggel is – a kezdetektől a XX. század elejéig.): Protestáns Legényegylet, Iparos Ifjúsági Önképző Egylet, Iparos Ifjúsági Egylet, Iparos Ifjúsági Dalárda, Kereskedő Ifjak Egylete, Földműves Ifjak Egylete, Ács- és Kőműves Ifjak Egylete, Ifjúsági Önképzőkör, „Eöt-vös” Önképzőkör.

A leghagyományosabb társadalmi szerveződések az egyházak, melyek világi egyesületei Orosházán is működtek a közélet számos területén. Hat izraelita egyesületet alakítottak a nagyközségben, tehát a legtöbb vallási jellegű kör e hitközséghez kötődött. (Chevra Kadisha, Izraelita Nőegylet, Betegsegélyező Egylet, Talmud Tóra, Lankadók Gyámolítója Egylet, Ifjúsági Önképzőkör). Ezen túl a zsidóság természetesen meghatározó szerepet játszott még a kereskedelem és hitelügy társulataiban is. Ez az egyesületi aktivitás részben a vallási előírások, népszokások következménye, részben a kisebbségi létben természetesen megnyilvánuló önvédelmi reakció.²⁰

A katolikus egyházzal kapcsolatos három egyesület (Katolikus Kör 1897, Gyopárhalom-Szentetornya Katolikus Kör 1902 és a vonzáskörzetből a Sóstóparti Katolikus Kör 1903) szintén tekinthető helyileg a vallási kisebbség szerveződésének is. Sokkal fontosabb azonban a századfordulón az egyházpolitikai küzdelmekben központilag és országosan fellépő katolikus egyház helyi aktivitása, bár a nagyközség plébánosai a kezdettől részt vettek a közélet és a közművelődés irányításában.

Ugyancsak három evangélikus-protestáns kör működött vizsgált korszakunkban. (Protestáns Legényegylet 1864, Evangélikus Nőegylet 1917, Káromkodás Elleni Egylet 1874.) Az utóbbi egyesület ugyan nem deklarálta címében a feleke-

20. A helyi zsidóság történetéről *Farkas Elemér*: Az orosházi izraelita hitközségről = Az Orosházi Juhász Balázs Gyűjtőklub Évkönyve 1986–1988. Orosháza 1890. 13–15.

zeti jelleget, de erkölcsnemesítő szándéka és az evangélikus egyház vezetőinek vállalt tisztsége miatt ide sorolhatjuk.

A Keresztény Temetkezési Társaság (1884) és két keresztény pénzügyi társulat (Keresztény Hitelszövetkezet 1887, Keresztény Népbank 1898) figyelembevételével az egyházakhoz kötött „egyesületek” száma 25. A két pénzügyi társaság csak a korabeli értelemben egyesületi probléma; illetve az antiszemitizmus kapcsán említhetők még itt.

Továbbá kategorizálási alap még a települési jelleg: megkülönböztethetünk belterületi és külterületi egyesületeket. Újabb típust jelentenek az önálló egyesületek és az országos vagy megyei körök csoportjai, fiókjai.

Visszatérve a funkcionális egyesülettípusok orosházi megoszlásának táblázatához, megállapíthatjuk, hogy csak a nagyközségeket tekintve a négy leggyakoribb társadalomszerveződés (segélyező, kulturális, munkás, szakmai) nagyjából hasonló számban (15–19) és arányban (1,24–21,83%) fordult elő.

A gyakoriságban első kategória – a kulturális egyesület – eltérést mutat a nagyközségben (19 kör – 21,83%), ha a vonzáskörzetet is figyelembe vesszük (29 kör – 29%). A közművelődési egyesületek – olvasóköri, dalárdák, népkönyvtárak, önképzőkörök – az eddigi felmérések alapján országosan is a legnépszerűbbek voltak. Ez magyarázható a társadalmi-művelődési-politikai törekvések összefonódásával, ami helyben csakúgy érvényesült, mint az egész Magyarországon, sőt a tágabb régióban is.

Élesen veti fel Orosházán a 18 segélyező egyesület a polgárosodás és szociális kérdés összefüggését. A társadalomtörténet és történeti szociológia eddig főleg a városok szegénységét vizsgálta, a községi szervezett szegénygondozás múltja még feltáratlan. A nem tulajdonosok társadalmi státusának problémája a szocialista mozgalom mellett az egyházakat is foglalkoztatta. Ezt az erkölcsi, filantróp megközelítést fejezte ki az öt izraelita egyesület és az evangélikus nőegylet. A nőegyletek egyébként többnyire a jótékony állandó jelzővel alakultak, a Vöröskereszt, a betegsegélyezők és a kiházasítási egyletek mellett a nyolc temetkezési egyesület döntően befolyásolta a segélyező társaságok helybeli magas arányát. A halotti társaságok mint korabeli „biztosítási” intézmények – megélték a pénzügyi gyermekbetegségeket, a visszaéléseket is.²¹

21. A temetkezési körök felülvizsgálatára és feloszlására OL. BM. 1894–VII–8–15.715 és Orosházi Újság 1895. (XIV.1.) január 6. – A somogyi összehasonlítás nagy különbséget mutat: ott a segélyegyletek sorrendben csak az 5. helyen álltak (8,47%). – Itt ismét hangsúlyozzuk, hogy a távoli Somogy megyével való összehasonlítás kényszer: eddig azonos típusokkal nem készült más regionális felmérés. – A helyi egészségügy és Vöröskereszt fejlődésére két negyedszázados összefoglalást idézünk; *László Elek*: Orosháza közegészségi viszonyai 1869–1896-ig. Gyoma, 1898. 59. p. és *Sal János*: Adatok az Orosházi Vörös Kereszt Egyesület városi választmányának 25 éves történetéhez 1891–1916. Orosháza, 1916. 86.

A munkáskörökről fentebb úgy szoltunk, mint egy társadalmi réteg demokratikus törekvéséről, a polgári szabadságjogok érvényesítéséről. A 16 (ill. 18) munkásegylet aránylag a többszöröse a máshol alakultaknak, ami a mezőgazdasági népesség nagyarányú elszegényedésével – földmunkássá válásával – és a különböző szakmák (szabó, cipész, ács, kőműves, vas- és fémmunkás, vasutas, malommunkás, építők, famunkás stb.) különböző eszmeiségű (pl. keresztény, szocialista, szociáldemokrata) önszerveződésével és az országos szakmai szervezkedés hatékonyságával magyarázható.

A 15 szakmai, szakmai-önképző egyesület aránya Orosházán megfelel az összevetésre választott Somogy megyei példának (17,24%–16,20%), bár a gyakorisági sorrendben a helyi negyedik hely ott másodiknak felel meg. A tőkés átalakulás megkövetelte a szakműveltség fejlesztését is, melyet a helyi iskolarendszer még csak részlegesen oldott meg. A szakmai szervezetek önképző jellege mellett esetenként érdekvédelmi és önszervezési szerepkört is betöltöttek. A földművesek gazdakörei, az iparoskörök és kereskedő körök mellett a helyi értelmiség legnépesebb csoportja, a tanítók alakították meg a maguk „szakkörét”.

A két kaszinó és a társalgó egyesület, valamint a két katolikus kör sorolható az ún. társasági egyesületekhez. A polgári rétegek polgári életmódjában jelentős helyet kapott az egyleti élet mint a művelődés és társas szórakozás fóruma.

A gazdasági, politikai és sport kategóriában egyaránt négy egyesület található. A sportkörök aránya (4,95%) nagyjából megfelel a viszonyított somogyi átlagnak (3,5%) és az egyebütt a századfordulón kibontakozó szabadidő sportmozgalomnak (Torna Egylet 1898, Testgyakorlók Köre 1912). A régi polgári hagyományokkal rendelkező városokban rendszerint a lövész egyesületből alakult az első sportkör. Orosházán a legkorábbi sportegyesület a Korcsolyázó Egylet (1880) a nagyközség elit családjait, fiataljait fogta össze. A Munkás Testedző Kör (1913) ezzel szemben a munkás ifjúságot szervezte.

A gazdasági egyesületek a tőkés kibontakozás helyi társadalmi megnyilvánulásai. A Kölcsönös Segélyező Egylet (1869) népbankként működött, a Kereskedelmi Csarnok (1874) és a Fogyasztó Egyesület (1886) a kereskedelem előmozdítására alakult. A Méhészegylet 1913-ban a hasonló nevű megyei körből vált ki, hogy legalább egy szűk területen modernizálja a mezőgazdaságot.

A kaszinók és olvasóköri körök a parlamenti választások idején bekapcsolódtak az országos politikába, pártpolitikába, időközben pedig a helyi közélet meghatározó formálói voltak. Az Olvasó Népkör (1868) később (1882, 1894) címében is vállalta az ellenzéki pártkapcsolatot. Az Országos Nemzeti Szövetség fiókjának működését alig ismerjük. A századfordulón még két kör deklarálta nevében is a politikai kötődést (Földművelő Politikai Kör 1897, Földműves Kisgazdák Egyesülete 1901).

Az Önkéntes Tűzoltó Egylet mint egyetlen ún. közhasznú egyesület a megye

első hasoncélú körének számított, vezetésében a nagyközség legtekintélyesebb polgárai kaptak helyet. Az egyéb kategóriába a Káromkodás Elleni Egyletet soroltuk, amely minden jószándék mellett is nyilván szerény határfokkal szolgált a választott célt, mivel mindössze hat tagja volt.

A hivatkozott baranyai és somogyi egyesületi felmérések azt mutatják, hogy a székhelyek kivételével 30–40 egyesületnél nem alakult több a népes településen sem. Orosháza dualizmus kori egyesületeinek magas száma és megoszlása a nagyközség társadalmának városias tagoltságára és szerveződésére utal, még akkor is, ha helyben hiányoztak a nagy hagyományú városi előzmények (pl. lővészegylet, egyházi körök).

Az orosházi egyesületek alakulási és működési feltételeinek, társadalmi bázisának (taglétszám, tisztikar), a helyi és központi hatalmi és társadalmi szervezetekkel való kapcsolatának és mindenekelőtt működésének és hatásának összefüggései a fentiek alapján további kutatási feladatot jelentenek.